

РЕЦЕНЗИЯ

от доц. д-р Иванка Петрова, ИЕФЕМ – БАН,
член на научно жури (зап. № РД 38-587/08.12.2020 г.),
на дисертационния труд на Нина Розинова Денисова на тема „Потребление
на храни и напитки в контекста на социално-икономическите
трансформации в България в началото на 21 в: върху примера на крафт
бирата и хляба“
за присъждане на образователната и научна степен „Доктор“ в
професионално направление 3.1. „Социология, антропология и науки за
културата“ (Социология – Обща социология)

Научен ръководител: доц. д-р Петя Славова

Биографичната справка на Нина Розинова Денисова показва, че тя завършва бакалавърска степен по социология през 2010 г. в СУ „Св. Климент Охридски“ и магистърска степен по връзки с обществеността през 2013 г. в същия университет. От 2016 г. е докторантка по социология в СУ „Св. Климент Охридски“. Има натрупан професионален опит като административен и HR асистент в агенция за подбор и като изследовател и ръководител качествени изследвания в международна изследователска агенция.

Представеният дисертационен труд съдържа въведение, три глави, заключение, библиография и приложение (10 таблици) с общ обем от 290 страници, отговарящи на 365 стандартни страници. Цитираната литература включва 181 публикации на български и чуждестранни автори. По темата на дисертацията са подготвени две публикации на български език в специализирани научни издания, което напълно отговаря на формалните изисквания на процедурата.

Дисертацията е посветена на важна и актуална тема – зараждането и развитието на т.нар. крафт сектор в икономиката на България и свързаните с него социокултурни трансформации, които стимулират потреблението на крафт продукти като нова практика, навлизаща с бързи темпове у нас и проявяваща тенденции на устойчивост и разрастване. Изследването на този сегмент от културата на потреблението в специфичните условия на развитие на пазарното стопанство в България през последните 30 години би помогнало да се установи какви обществени и културни промени настъпват в потреблението и дали и доколко те са повлияни от подобни процеси в европейски и световен мащаб. Приемайки като отправна точка

за своето изследване дефиницията на Колин Кембъл за т.нар. крафт потребление, дисертантката значително го разширява, подхождайки към него като към многопластово и хетерогенно явление, в което стремежът към хомогенизация на ролите между производител и потребител приема различни форми.

Съобразно изискванията за оформяне на дисертация, във Въведението (с. 4-12) ясно са дефинирани рамките на изследването – обект, предмет, концептуална рамка, теза, изследователски цели, методология и емпирична база. За обект е избрано производството и потреблението на крафт бира и на занаятчийски или крафт хляб в България, нови явления, наблюдавани от началото на ХХІ век. Авторката се базира на концептуалната рамка на икономиката на обогатяването (развита от Болтански и Ескер) и на изследователския подход на прагматистката социология, като заявява, че ще се опита да предложи разширена дефиниция на крафт потреблението, интерпретирайки го не само като практика, но и като процес, протичащ в резултат от развитието на специфични ценностни системи. За предмет на изследването си тя определя конкретните ситуации, в които хората обосновават производството и потреблението на крафт продукти и „по този начин създават редове от значения, чрез които критикуват съществуващите потребителски практики и утвърждават нови”. Основна авторова теза е, че крафт явлението представлява част от нов тип занаятчийство, което критикува основни механизми, стандарти и взаимоотношения в масовото производство и в установените пазарни практики, а актьорите проявяват съзнателен стремеж към реформиране на стопанската система. За да защити тезата си, дисертантката си поставя за цел емпирично да докаже критиките към отношенията в пазарния ред и масовото производство и да разкрие специфичните им проявления. Друга цел на изследването е да се изведат и анализират разнородните ценности, стоящи зад нехомогенните логики на крафт потреблението. Като трета цел авторката си поставя откриването и проследяването на начините, по които на ценностно ниво се осъществява сближаването или хибридизацията на ролите на производител и потребител в българския контекст.

Изборите на предмет и обект, доброто формулиране на авторската теза и поставянето на комплексни изследователски цели показват уменията на дисертантката да се насочи към социално значима проблематика, която по-нататък в изложението е анализирана системно и задълбочено. За да представи различни проявления на хибридноста и нехомогенността на крафт сектора, авторката се насочва към аналитично изследване и сравнение на три потребителски ситуации, определени от нея като масово, квази масово и домашно крафт потребление. Основният подход е сполучливо избран – изследването на множествени случаи в съответните им контексти, чиито съпоставяния позволява откриването на различни

светове на крафт потреблението. Множеството лично събрани емпирични данни са натрупани чрез прилагането на качествена изследователска методология. Тя включва провеждането на полуструктурирани интервюта с производители и потребители на крафт бира и хляб, както и с представители на браншови организации. Друг важен качествен метод представлява провеждането на включени етнографски наблюдения. Ценни извори за анализите са събраните документи и материали от специализирани сайтове, форуми и др.

В Първа глава „Социологически подходи при изследването на потреблението и концептуална рамка на изследването” (с. 12-100) дисертантката на първо място изследва поставянето на крафт потреблението като проблем на социологията. Изхождайки от доброто познаване на основните концепции на икономиката на обогатяването, авторката успява да открие нейното зараждане в България и да очертае спецификите на появата на нови продукти, снабдени с история, с качества и характеристики, които създават „уникалност” и „автентичност” и помагат за установяване на нови връзки между производство и потребление. Убедено и аргументирано е защитено схващането на Н. Денисова, че в крафт сектора са налице характерните черти на икономиката на обогатяването, привеждайки като примери крафт производството и потреблението на бира и хляб в България. Впечатление прави доброто познаване и критичния анализ на социологическите изследвания в областта на крафт сектора, наричан още занаятчийска икономика, открояването и обобщаването на описаните от учените характеристики на крафт продуктите (напр. ръчно изработени, локално различни, създаващи общност, критикуващи масовото производство и др.). Представените особености на разглежданите продукти, които се открояват в процесите на тяхното производство и потребление, са показани в сравнителен план с обосновката и възприемането на производството и потреблението на масовите стоки. Като основни характеристики на крафт потреблението, определено от авторката като социално ангажиран избор в широк обществен и ценностен контекст, тя посочва неговата хетерогенност, съчетаваща редица противоречия, и хибридноста му. Крафт потреблението е представено като явление, формирало се като алтернатива на масовото потребление, но и в по-широк аспект като отговор на глобални политики и социални практики.

На второ място, дисертантката анализира основните социологически подходи към изследване на потреблението, които тя класифицира в три групи: марксистките и нео-марксистките концепции, нео-веберианските анализи и прагматическите подходи. Тези три проблемни полета са представени подробно в критичен план с техните основни представители, с разработените от тях идеи и понятия, като целта на авторката е да открие в кое от тях е най-подходящо да ситуира своите изследвания. Френската

прагматистка социология, основаваща се на работата на Болтански и Тевно, е идентифицирана като най-релевантна за анализ на характерните черти на крафт потреблението – Денисова заявява, че „този тип социологически анализ на потреблението дава възможност за много по-детайлно и чувствително към отделната потребителска ситуация обяснение на процеса на придаване на стойност на потребяваните блага”.

Авторката е добре запозната с най-новите изследвания в социологическата литература, прилагащи прагматисткия подход при проучване на потреблението. Като една от най-силните страни на прагматистката социология е посочено изследването на промяната, иновациите и нововъзникващите практики, оказващи въздействие специално върху многообразието на потребителския живот. От тази гледна точка, както и вземайки предвид поставянето на въпроса за стабилността на избора и неговата ценностна и ситуационна природа, произлиза убеждението на авторката, че избраната концептуална рамка е подходяща при изследване на потребителските навици, избори и нагласи в обществата в преход от планова към пазарна икономика. Следвайки принципите на прагматистката социология, изследователската перспектива се обосновава като насочена към и акцентираща върху микро световите на отделните потребители в конкретни ситуации – оставени да разкрият ценностите, стоящи зад избора им, те имат възможност да разгърнат критическия си потенциал, да рефлектират и обосноват действията си по отношение на потреблението на крафт продукти. Авторката подробно представя ценностните редове на обосноваването като социални и исторически конструкти, идентифицирани и описани от Болтански и Тевно „като различни логика на всекидневна рационалност”. Според нея те могат да дадат ориентири за търсене на обяснения за чувствителността на потребителите на крафт продукти към нехомогенния и хибриден характер на явлението. В избраната аналитична рамка авторката представя накратко теоретичните индикатори, позволяващи анализа на ценностните светове като динамични структури, и обосновава своето внимание към тяхното проявление при анализа на потребителските практики

На трето място, много ясно и подробно са представени двете фази на авторското изследване с тяхното съдържание, цели, приложени методи, проучени обекти, респонденти и постигнати резултати. Подчертан е изследователският интерес, насочен към изборите и ценностните аргументации, които се откриват в съответните потребителски ситуации. Присъединявам се към заявената авторова позиция, че събраните данни позволяват пълноценно реконструиране на гледната точка на производители и потребители, тяхната мотивация, ценностните обосновавания на избраните форми на потребление.

Във втора глава (с. 100-171) дисертантката анализира ценностите на производители и потребители в условията на постсоциалистическите трансформации в България на базата на двата избрани случая – на бирата и хляба в сектора на крафт производство и потребление. Изследователският интерес е насочен към съвкупността от ценности, които си взаимодействат на три нива – макро, мезо и микро ниво. Добре представена е общата историко-социална и икономическа рамка, тоест контекстът на макро нивото, в което се зараждат нови концепции и движения и възниква интересът към производството и потреблението на крафт продукти. Последващият анализ на мезо ниво открива основните икономически актьори (производители на масови и на крафт продукти, както и браншови организации и сдружения), тяхното активно отношение към закономото регламентиране на съответната производствена дейност, адаптивните им стратегии при промените в нормативна база. Авторката убедително представя основния колективен дебат за ценността на хляба, който тя открива в противоречията между индустриалното и крафт производството. Добре са анализирани противопоставянето между ценностите на световите на стандарта и пазара срещу тези на колектива и вдъхновението.

Важен извод при представянето на случаите с производство и потребление на крафт бира и хляб е този за липсата на хомогенен икономически процес, който да води до възникването на крафт производството и потреблението в България, ето защо авторката търси предпоставките в промените, настъпили като резултат на социални и ценностни трансформации. На основата на анализа на гледната точка на масовите производители, дисертантката представя техните критики срещу крафт сектора, използвайки аргументи от реда на стандартите и ценността на пазарната логика и изразяващи недоверие към реда на близостта, характерен за малките семейни крафт предприятия. Отново чрез даване думата на свои респонденти, авторката регистрира груповата идентификация на крафт производителите и я аценява като опозиция на индустриалното производство. Важно наблюдение, което е аналитично разработено в текста, е, че критично настроените към масовото потребление крафт производители предлагат път за неговата качествена промяна чрез изменения в ценностната система на потребителите. Анализът на интервютата позволява на Денисова да направи извод, че крафт потреблението на бира и хляб се явява алтернатива на масовото потребление и опит за преодоляване на генерирани противоречия в рамките на пазара.

Третото ниво на анализ в текста търси и открива перспективата на микро нивото, представено от потребители и производители на крафт продукти. Авторката извежда главните ценностни ориентири, стоящи в основата на критиката към масовото производство и потребление, съответно на ценностния ред на пазара и този на стандартите и

проблематично изглеждащата връзка между тях. Добре е представена конфигурацията от ценности, залягащи в основата на крафт потреблението, като анализът на интервютата извежда използването на аргументи от редовете на близостта и вдъхновението. Проследено е културното остойноствяване на продуктите, както и на тяхното производство и пазар, в които директният контакт, персонализираните връзки, споделянето на преживявания и личностното доверие като ценностни мотивации са изведени на преден план, а редът на близостта е свързан непосредствено с реда на стандартите. Авторката представя появата на нов тип социално-икономически и културни мрежи между производители и потребители като опит за разрешаване на възникнали дефицити и ценностни напрежения в масовото производство.

В трета глава (с. 172-256) дисертантката предлага сравнителен анализ на три изследвани потребителски ситуации с различен социално-икономически и ценностен контекст, в които се проявяват основните специфики на крафт сектора: нехомогенност на феномена, хибридность на потребителските практики и критически капацитет на потребителите. Тези типологично различни ситуации, в които потребители и производители обосновават изборите си на ценностно ниво, са дефинирани като домашно потребление и производство, потребление и/или производство в работилница или бар и крафт потребление чрез конвенционалната мрежа на супермаркетите. Изследователският акцент е върху ценностните редове, открояващи се във всяка от трите ситуации на потребление, които са представени подробно с тяхната материалност, социална и куртурна среда.

В домашното крафт производство и потребление, наречено икономика на личните взаимоотношения, според авторката е най-ясно видима хибридността между ролите на производител и потребител. Тази ситуация аргументирано е оценена като най-радикалната критика срещу масовото производство. Подробно и логично са представени основните черти на потреблението тук – на ценностно ниво то е ориентирано към остойноствяване, но и към промяната на традицията и нейната социализация, към утвърждаване, изграждане и инструментализиране на нови социалните взаимоотношения, към създаване на общности и икономически мрежи като алтернативни вериги за изпълнение на дейностите и като целенасочен опит за излизане от анонимните пазарни отношения. Ценностните конфигурации, които авторката извежда, са между световите на вдъхновението, колектива и близостта, и са насочени към предефиниране ролята на потреблението на храна и качеството на суровините и продуктите.

В ситуацията на квази масовото производство и потребление, наречено от дисертантката креативна икономика, също се установяват лични отношения на доверие, като се откиват и анализират следните основни характеристики: създаване на разкази, потребление на

конструирана история, на обстановка в мястото за продажба и консумация, генериране на идеи. Подчертан е хибридният характер на ситуацията, в чието конструиране активна роля играят потребителите, разгледана е ролята на онлайн комуникацията като директна връзка между производител и потребители, която допълнително хибридизира производствения процес. Обосноваването на производителите авторката открива чрез рефериране към ценностите – на колектива, на близостта, на мнението и на пазара. Представени са спецификите на два вида места за потребление, за да се открие хибридният характер на потреблението в тях. По отношение на потреблението в тази ситуация авторката открива неговата нехомогенност, свързана с възможността му да бъде позиционирано в различни потребителски светове със собствени ценностни системи. Изследванията на Н. Денисова сочат, че ценностният ред на вдъхновението има водеща роля в тази потребителска ситуация, като се свързва по специфичен начин с редовете на пазара и на близостта. Като важен оценявам изводът, че тези места предлагат нов тип социалност: „крафт производителите и потребителите са съ-производители на нова социалност, която е над-индивидуална, социално йерархично и скрепена от пазарни връзки”. Логичен е и изводът, че в тази ситуация крафтът е най-силно свързан с икономиката на обогатяването, тъй като дребните производители се стремят към промяна на потребителската философия и логиката на масовото потребление. Емпиричните примери позволяват на авторката да покаже и анализира по какъв начин икономическите актьори активно участват в конструирането на нов наратив за крафт производство и потребление, който чрез изразяване на специфични ценностни конфигурации да представи алтернатива за потребителя. Изведени са характерните черти и съставните част на този наратив, показано е създаването на стойност едновременно от няколко ценностни реда и изграждането на общности с активни социални позиции.

Последната част на трета глава представя спецификите на потребление на крафт продуктите в супермаркет и е наречена икономика на разнообразието. Тази ситуация е оценена като опит за интегриране на крафт продуктите в среда, където основна роля играе ценностния ред на мнението. Според авторката ценностите, към които препраща политиката на производителите, са тези на пазара и на стандартите, като се търси баланс между реда на стандартите и на вдъхновението, а крафт потребителите в средата на масовото потребление успяват да създадат конфигурация между реда на пазара и на вдъхновението. Интегрирането на крафт продукти в масовия пазар е обяснено като опит за справяне с негови дефицити и проблеми.

Дисертантката предлага едно новаторско оригинално изследване, което оценявам като приносно към аналитичните изследвания на

социологията на потреблението. По-специално то доказва целесъобразността от прилагането на концептуалната рамка на прагматистката социология към социално-икономическия контекст в България от началото на ХХІ век. Стъпвайки на добра теоретична подготовка, чрез богатия емпиричен материал и многостранните анализи на крафт потреблението в България, Нина Денисова убедително и аргументирано го представя като социологически феномен, който критикува масовото потребление, въвежда нови практики и задава нов тип ценностни ориентири. Много сполучлив и приносен е опитът на авторката да ситуира крафт производството и потреблението в България като част от икономиката на обогатяването. Като принос оценявам постигнатото от авторката аргументирано разширяване на дефиницията за крафт производство и потребление. Тя търси аналитично разграничаване от занаятчийското производство и извежда на преден план ролята на ценностите, залегнали в основата на крафт сектора.

Заклучението на дисертационния труд вярно и точно обобщава основните авторски изводи. Авторефератът коректно отразява съдържанието на дисертацията и представя главните моменти и изводи от изследването.

Имам някои бележки и въпроси към авторката, провокирани най-вече от представеното новаторско по своя характер изследване. По отношение на описаната методика, считам за по-целесъобразно използването на термина неформален разговор вместо неформално интервю, тъй като методиката на интервюто предполага предварителна подготовка и от двете страни и се провежда по изработен въпросник, докато разговорът не е структуриран, не е планиран и е ситуативен. Дисертацията би спечелила, ако авторката направи рефлексивна оценка на използваната качествена методика – не само какви са предимствата, но и какви са ограниченията, дали е срещала трудности при работата си на терена и какви. Разграничаването на три категории крафт хляб на с. 115 ми се струва проблематично, тъй като този продукт съвместява почти всички характеристики, изброени в трите категории или поне в две от тях.

Считам за необходимо при анализа на квази масовото крафт производство и потребление да бъде обърнато специално внимание на зачестилите напоследък публични медийни изяви на дребни производители на хляб, които чрез биографичните си истории и разказите за технологии, суровини и производство се опитват да легитимират в медийното пространство труда си и своите стоки. Тук ролята на журналистите от съответното средство за масова комуникация е твърде изявена: както в подкрепа, така и като реклама на съответния производител. Дали и в каква конфигурация на ценностните редове могат да се анализират тези случаи? Наблюдавала ли е дисертантката ситуации на съвместно потребление на крафт бира и хляб на едно място, където се

произвежда един от тези два крафт продукта? Би ли могла авторката да изведе разлики в крафт потреблението в столицата и в малкия град? И последен въпрос: доколко настоящото изследване на производството и потреблението на крафт бира и хляб би могло да бъде представително за крафт сектора в България?

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Представеният дисертационен труд напълно отговаря на изискванията на ЗРАСРБ и на Правилника за неговото прилагане. Въз основа на научните приноси на дисертацията гласувам положително и предлагам на членовете на Научното жури да подкрепят присъждането на образователната и научна степен „Доктор“ на Нина Розинова Денисова в професионално направление 3.1. „Социология, антропология и науки за културата“ (Социология – Обща социология).

09.02.2021 г.

София

Рецензент:

доц. д-р Иванка Петрова